

BADIIY MATN TARJIMASIDA SEMANTIK TRANSFORMATSIYALAR VA ESTETIK TA'SIR

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i04.049>

Kushmanov Jasur Baxodirovich
Bekmetova Dilnur Quadrat qizi
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqola badiiy matn tarjimasida semantik transformatsiyalarning turlari va ularning estetik ta'sirni qayta yaratishdagi rolini kompleks yoritadi. Tadqiqotning maqsadi semantik siljishlar, modulyatsiya, konkretlashtirish, umumlashtirish, kompensatsiya va ekspressiv-ekvivalent yechimlar orqali badiiylik, obrazlilik hamda ritmik-intonnatsion muvozanatning qanday ta'minlanishini aniqlashdan iborat. Metodologiya sifatida funksional-semantik tahlil, qiyosiy stilistika, pragmatik interpretatsiya va kontekstual yaqin o'qish qo'llanildi; korpus sifatida ingliz, rus va o'zbek tillariga oid tanlangan nasriy fragmentlar hamda ularning tarjima variantlari o'rganildi.

Kalit so'zlar: badiiy tarjima, semantik transformatsiya, modulyatsiya, konkretlashtirish, kompensatsiya, estetik ta'sir, stilistika

SEMANTIC TRANSFORMATIONS AND AESTHETIC IMPACT IN THE TRANSLATION OF ARTISTIC TEXT

Kushmanov Jasur Bakhodirovich
Bekmetova Dilnur Kudrat kizi
Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni

Abstract: This article comprehensively examines the types of semantic transformations in literary translation and their role in recreating aesthetic impact. The aim of the study is to determine how artistic, figurative, and rhythmic-intonational balance are ensured through semantic shifts, modulation, concretization, generalization, compensation, and expressive-equivalent solutions. Functional-semantic analysis, comparative stylistics, pragmatic interpretation, and contextual close reading were used as methodology; selected prose fragments from the English, Russian, and Uzbek languages, as well as their translation options, were studied as corpus.

Keywords: literary translation, semantic transformation, modulation, specification, compensation, aesthetic effect, stylistics

Kirish. Badiiy matn tarjimasining markaziy muammolaridan biri ma'no va shaklning ajralmas bog'liqligidir: badiiy matnda leksik birliklar faqat denotativ mazmun tashuvchisi emas, balki obraz, ritm, intonatsiya, baholovchanlik va muallif ovozini ham tashiydi. Shu sabab tarjimada semantik transformatsiyalar oddiy "xatolik" yoki "chekinish" emas, balki estetik ta'sirni qayta yaratish uchun zarur bo'lgan strategik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Transformatsiya tarjimada ekvivalentlikka erishishning muqobil yo'li bo'lib, u til tizimlari o'rtasidagi farqlar, madaniy presuppozitsiyalar, janr an'analari va o'quvchi kutishlari bilan belgilanadi. Zamonaviy tarjimashunoslikda ekvivalentlik konsepsiyasi tobora funksional va pragmatik talqinga ko'chmoqda: "nima deyilgan" bilan birga "qanday ta'sir qilgan" ham baholash mezoniga aylanadi [1]. Biroq amaliy tarjima tahlillarida ko'pincha semantik o'zgarishlar fragmentar ko'rinishda tasniflanadi, ularning estetik natijasi esa umumiy taassurot sifatida qayd etilib, izchil o'lchovlar orqali asoslanmaydi.

Mavjud yondashuvlar ichida transformatsion nazariya tarjima jarayonining mexanizmlarini yoritishda muhim o'rin tutadi: unda konkretlashtirish, umumlashtirish, almashtirish, qo'shimcha kiritish va tushirib qoldirish kabi amallar til tizimi talabidan kelib chiqadigan zaruriy harakatlar sifatida tushuntiriladi [2]. Shu bilan birga, badiiy tarjimada "to'g'rilik"dan ko'ra "moslik" masalasi ustun: obrazning ichki mantiqi, metaforik tarmoq, muallifning idiolektsi va uslubiy registr qayta tiklanmasa, denotativ ma'no saqlangani bilan estetik effekt so'nishi mumkin. Funktsionalist qarashlar tarjimini maqsadli faoliyat sifatida ko'rib, matn vazifasi va auditoriya omilini oldinga chiqaradi [3]. Rus va o'zbek tarjimashunosligi an'analari esa stilistik ekvivalentlik, ekspressivlik va milliy kolorit masalalari izchil tahlil qilingan bo'lsa-da, semantik transformatsiyalar bilan estetik ta'sir o'rtasidagi munosabatni ko'p omilli model orqali baholash hali ham yetarli darajada operatsionallashtirmagan [4;5]. Shundan kelib chiqib, ushbu tadqiqotning maqsadi badiiy matn tarjimasida semantik transformatsiyalar tizimini estetik ta'sirni qayta yaratish mezonlari bilan bog'lab, tarjimon qarorlarini izohlovchi tahliliy xarita taklif etishdan iborat. Vazifalar sifatida transformatsiya turlarini badiiy kontekstda qayta talqin qilish, ularning pragmatik va stilistik oqibatlarini ajratish, hamda estetik effektning kuzatiladigan indikatorlarini belgilash ko'zda tutiladi. Ilmiy yangilik semantik transformatsiyalarni faqat leksik-semantik moslik doirasida emas, balki obrazlilik zichligi, baholovchan ton, narrativ masofa va ritmik-intonnatsion uyg'unlik kabi ko'rsatkichlar bilan baholashda, amaliy ahamiyat esa tarjima tahriri va ta'lim jarayonida qo'llash mumkin bo'lgan tekshiruv mezonlarini taklif etishda ko'rinadi.

Tadqiqot materiali sifatida ingliz, rus va o'zbek badiiy nasridan tanlab olingan, tasviriylilik va muallif uslubiga boy bo'lgan fragmentlar hamda ularning mavjud tarjima variantlari asos qilib olindi. Tanlovda dialogik nutq, ichki monolog, tasviriyl parcha va

ironik bayon kabi turli diskurs shakllari qamrab olindi, chunki semantik transformatsiyalar aynan shu segmentlarda estetik effektini qayta yaratish vazifasini keskinlashtiradi. Ma'lumotlar bazasi sifatida ochiq nashrlar va kutubxona fondlarida mavjud tarjimalar ishlatildi; fragmentlar o'zaro qiyoslash uchun funksional jihatdan yaqin kontekstlar bo'yicha juftlashtirildi. Metodologik asosni funksional-semantik tahlil, qiyosiy stilistika va pragmatik interpretatsiya tashkil etdi. Funksional-semantik tahlilda birlikning denotativ mazmuni, konnotativ qatlami, baholovchanligi va metaforik yo'nalishi ajratildi; qiyosiy stilistikada registr, sintaktik ritm, ovoz va focalizatsiya vositalari solishtirildi; pragmatik interpretatsiyada esa o'quvchi reaksiyasi ehtimoli, presuppozitsiyalar va implikaturalar tekshirildi. Transformatsiyalar tasnifi umumiy tarjimashunoslik an'alariga tayangan holda, ammo badiiylilik talabidan kelib chiqib qayta guruhlandi: semantik siljishlar, modulyatsiya, konkretlashtirish, umumlashtirish, metafora va metonimiya qayta kodlanishi, hamda kompensatsiya mexanizmlari alohida blok sifatida ko'rildi [2;6]. Tanlangan yondashuvning ilmiy asosi shundaki, badiiy tarjimada "ma'no"ning o'zi ko'p qatlamli bo'lib, u estetika bilan bir vaqtning o'zida ishlaydi; demak, transformatsiya ham tizimli tahlilga, ham o'quvchi-ta'sir modeliga tayanib baholanishi lozim.

Natijalar. Tahlil natijasida badiiy tarjimada semantik transformatsiyalar estetik ta'sirni saqlash yoki qayta qurish uchun besh asosiy funksional yo'nalishda ishlashi aniqlashtirildi. Birinchi yo'nalish semantik siljishning "obrazni saqlovchi" turi bo'lib, bunda denotativ mazmun qisman o'zgaradi, lekin tasvirning markaziy gestalti va emotsional ohangi saqlanadi; bunday holatda tarjimon ko'pincha ma'no yadrosini emas, ta'sir yadrosini ustuvor qiladi. Ikkinchi yo'nalish modulyatsiya orqali perspektiva almashtirishdir: sabab-oqibat, holat-harakat yoki butun-qism munosabatlari qayta tashkil etilib, bir xil vaziyat o'quvchiga boshqa kognitiv rakursdan beriladi; natijada ifoda tabiiylashadi va muallif ovozi ravonligi tiklanadi. Uchinchi yo'nalish konkretlashtirish va umumlashtirishning estetik motivatsiyasidir: konkretlashtirish ko'pincha vizualizatsiyani kuchaytirib, obrazlilik zichligini oshiradi, umumlashtirish esa ritmni tekislash yoki keraksiz detallarni kamaytirish orqali narrativ dinamikani saqlaydi. To'rtinchi yo'nalish ekspressiv-ekvivalent almashtirish bo'lib, bunda baholovchi leksika va frazeologiya madaniy mos analoglar bilan beriladi; bu yerda asosiy natija emotsional harorat va ironik registrning muvozanatli ko'chirilishida ko'rinadi. Beshinchi yo'nalish kompensatsiya bo'lib, u yo'qotilgan semantik yoki uslubiy effektini matnning boshqa nuqtasida, ko'pincha sintaktik ritm, alliteratsion uyg'unlik yoki qo'shimcha konnotatsiya orqali qoplashni anglatadi; kompensatsiya samarali bo'lishi uchun u lokal emas, matn bo'ylab ta'sirni "tenglashtiruvchi" mexanizm sifatida ishlaydi.

Natijalar asosida transformatsion xarita taklif etildi: har bir semantik amal estetik effekt indikatorlari bilan bog'landi. Indikatorlar to'rt guruhda qayd etildi: obrazlilik (metaforik izchillik, sensor detallar), ovoz va focalizatsiya (muallif yoki qahramon masofasi, ichki nutqning tabiiyligi), baholovchanlik (ironiya, patos, lirik ohang), hamda ritmik-intonnatsion qurilish (gap uzunligi, pauza va urg'u). Xarita shuni ko'rsatdiki, semantik transformatsiyaning "to'g'ri"ligi ko'pincha uning matnning boshqa parametrlariga ta'siri bilan belgilanadi: masalan, literal semantik moslik ritmni buzsa yoki baholovchanlikni neytrallashtirsa, estetik yo'qotish kuzatiladi; aksincha, mo'tadil modulyatsiya ma'no birligini saqlagan holda tabiiylik va ovozni mustahkamlaydi. Shuningdek, madaniy realiyalar va idiomatik birliklarda "semantik teng" yechimdan ko'ra "pragmatik teng" yechim ko'proq estetika saqlanishini ta'minlashi qayd etildi: o'quvchida uyg'onadigan assotsiatsiya va baholash reaksiyasi muhimroq bo'ladi.

Olingan natijalar tarjimashunoslikdagi funksional va stilistik yondashuvlar bilan qiyoslanganda, semantik transformatsiyalarni estetik effekt mezonlari bilan bog'lash zarurati yanada aniqlashadi. Bir tomondan, klassik transformatsion tasniflar tarjima amallarini nomlash va tavsiflashda qulay, biroq badiiy matnda ular ko'pincha "nima uchun" savoliga yetarli javob bermaydi: nima uchun tarjimon aynan konkretlashtirishni tanladi yoki nega literal ekvivalentdan voz kechdi. Taklif etilgan xarita bu bo'shliqni to'ldirib, transformatsiyani matn poetikasi va o'quvchi idroki bilan bog'laydi, ya'ni amallarni estetik maqsad bilan izohlaydi. Ikkinchi tomondan, funksionalist pozitsiyada maqsad omili kuchli bo'lsa-da, badiiy tarjimada "maqsad"ni faqat kommunikativ vazifa emas, balki poetik ta'sir sifatida ham aniqroq belgilash talab etiladi [3]. Shu nuqtada estetika indikatorlari tarjima sifatini baholashda ko'proq operatsion vosita bo'la oladi: masalan, ironiyaning saqlanishi baholovchan leksika va sintaktik pauzalar orqali tekshiriladi, obrazlilik esa metaforik tarmoqning uzluksizligi bilan baholanadi.

Natijalar shuni ham ko'rsatadiki, semantik transformatsiyalar "minimal aralashuv" prinsipiga doim ham bo'ysunmaydi. Badiiy uslubda minimal aralashuv ba'zan maksimal yo'qotishga olib keladi, chunki tilning tayanch metaforalari va frazeologik odatlari turlicha bo'lib, so'zma-so'z yechim o'quvchi uchun semantik jihatdan tushunarli bo'lsa ham, estetik jihatdan sust bo'lishi mumkin. Shu bois tarjimon kompetensiyasini baholashda transformatsiya soni emas, ularning motivatsiyasi va matn bo'ylab uyg'unligi muhim. Bu fikr badiiy tarjimaning dinamik ekvivalentlik g'oyasi bilan hamohang: o'quvchi reaksiyasi va ta'sirning rekonstruksiya ekvivalentlikning muhim qatlami sifatida ko'riladi [7]. Amaliy jihatdan tahrir jarayonida taklif etilgan indikatorlar "tekshiruv savollari" sifatida xizmat qilishi mumkin: transformatsiya obrazni kuchaytirdimi yoki xiralashtirdimi, muallif ovozi saqlandimi, ritm buzildimi, baholovchan ton o'zgardimi. Cheklov sifatida shuni qayd

etish lozimki, estetik ta'sirni to'liq obyektiv o'lchash mushkul: o'quvchi tajribasi, madaniy kapital va adabiy did natijaga ta'sir qiladi. Kelajak tadqiqotlarida eksperimental o'qish protokollari, qabul tadqiqotlari va korpus usullari bilan indikatorlarni empirik mustahkamlash maqsadga muvofiq [6].

Xulasa natijalari tadqiqot badiiy matn tarjimasida semantik transformatsiyalar estetik ta'sirni qayta yaratishning markaziy mexanizmlaridan biri ekanini ko'rsatdi. Transformatsiyalar denotativ ma'noni ko'chirish bilan cheklanmay, obrazlilik, baholovchanlik, muallif ovozi va ritmik-intonnatsion qurilishni uyg'unlashtirish vazifasini bajaradi. Taklif etilgan transformatsion xarita semantik amallarni estetik effekt indikatorlari bilan bog'lab, tarjimon qarorlarini izchil tahlil qilish va tahrir jarayonida asosli baholash imkonini beradi. Natijalar modulyatsiya, konkretlashtirish, umumlashtirish va kompensatsiya kabi amallar badiiy kontekstda ayniqsa samarali ekanini, ularning to'g'ri tanlovi esa matn poetikasini saqlashga xizmat qilishini umumlashtirdi. Kelgusida indikatorlarni kengroq janrlar va ko'proq til juftliklarida sinab ko'rish, shuningdek o'quvchi qabulini empirik usullar bilan tekshirish badiiy tarjima nazariyasi va amaliyotini yanada yaqinlashtirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nida E. A. Toward a Science of Translating. Leiden: E. J. Brill, 1964. 331 p.
2. Komissarov V. N. Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty). Moskva: Vysshaya shkola, 1990. 253 s.
3. Nord C. Translating as a Purposeful Activity: Functionalist Approaches Explained. Manchester: St. Jerome Publishing, 1997. 154 p.
4. Fedorov A. V. Osnovy obshchey teorii perevoda (lingvisticheskie problemy). Moskva: Vysshaya shkola, 2002. 416 s.
5. Salomov G'. Tarjima nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: O'qituvchi, 1983.240 b.
6. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. 2nd ed. London: Routledge, 2011.332 p.
7. Venuti L.The Translator's Invisibility:A History of Translation. 2nd ed. London: Routledge, 2008. 374 p.